ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԸՍՏ Վ. ԹՕԹՈՄԵԱՆՑԻ

1919թ. Հռոմում իտալերէն լեզուով հրապարակուեց հայ նշանաւոր տնտեսագէտ Վահան Թօթոմեանցի «Հայաստանի տնտեսութիւնը» աշխատութիւնը, որտեղ նա խորութեամբ քննարկում է նորանկախ Հայաստանի տնտեսական աշխարհագրութեան, պատմութեան, կոոպերացիայի, ինչպէս նաեւ տնտեսական զարգացման հետ աղերսուող մի շարք կարեւորագոյն հիմնահարցեր:

Գրքի առաջաբանը գրել է իտալացի նշանաւոր տնտեսագէտ, Պադուայի, Պերուջայի եւ Հռոմի համալսարանների քաղաքատնտեսութեան ամբիոնների պրոֆեսոր, երեւելի կոոպերատոր ու պետական գործիչ (1909 թուականից՝ վարչապետ) եւ Թօթոմեանցի մտերիմ բարեկամ Լուիջի Լուցատտին (1841-1927):

«Թօթոմեանցը,- գրում է Լուցատտին,- կատարելապէս տիրապետում է բազմաթիւ լեզուների, ընդ որում իտալերէնին նա տիրապետում է իր մայրենի լեզուի մակարդակով: Նա մի գործիչ է, որին Ռուսաստանը պարտական է կոոպերատիւ շարժման լայն տարածման համար, շարժում, որի հիմնադիրը, եռանդուն քարոզիչն ու մեծ ուսուցիչն է նա միաժամանակ»:

Թօթոմեանցի «ծրագիրը» Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտօնական տնտեսական ծրագիր չէր, եւ այդուհանդերձ այն պարունակում է Հայաստանի տնտեսական զարգացման ռազմավարական մի շարք կարեւորագոյն հիմնահարցեր:

Ինչ խօսք, առաջին Հանրապետութիւնն իր տարածքով, տնտեսական ներուժով շատ աւելի լայնարձակ ու հզօր էր, քան ժամանակակից 3րդ Հանրապետութիւնը, սակայն քանի որ «պատմութիւնը կրկնւում է», Թօթոմեանցի ծրագրին ծանօթանալիս ակամայ յայտնաբերում ենք շատ ընդհանուր եզրեր ու հիմնահարցեր այսօրուայ տնտեսական իրականութեան հետ: Այդ իսկ պատճառով մեզ անչափ ուշագրաւ եւ ուսանելի են թւում մեծանուն տնտեսագէտի մօտեցումները՝ Հայաստանի տնտեսութեան եւ առաջին հերթին գիւղատնտեսութեան բնագաւառի ապագայի վերաբերեալ:

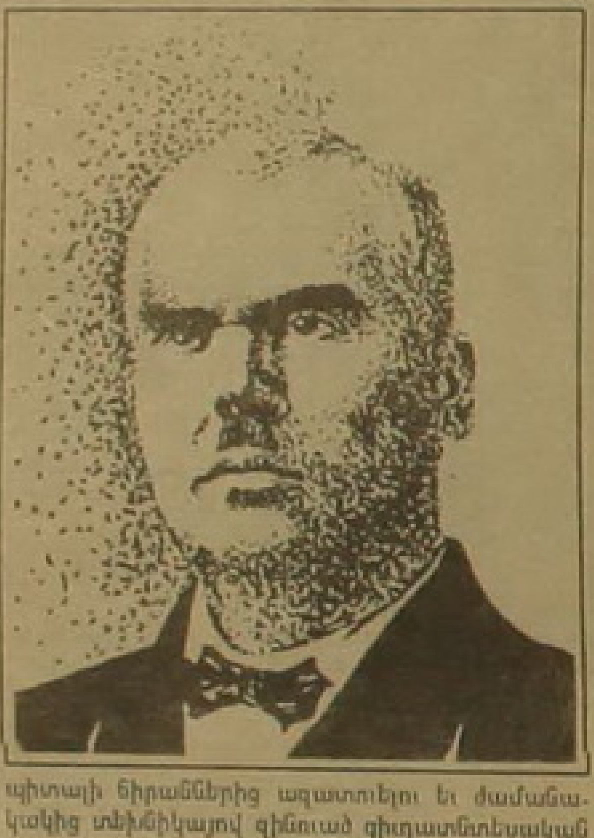

Հայաստանի տնտեսութեան զարգացումը, Թօթոմեանցի կարծիքով, պայմանաւորուած է երեք հիմնական գործօններով: Դրանք են՝ աշխարհագրական դիրքը, հողի եւ ընդերքի հարստութիւնները, ինչպէս նաեւ հայ ժողովրդի գործարար ու առեւտրական ունակութիւնները:

Այդ գործարար հայեացքների ապացոյցն է այն, որ հայերը Ռուսաստանում, Թուրքիայում եւ Պարսկաստանում բաւականին բարձր դիրքերի են հասել արդիւնաբերութեան, արհեստների եւ առեւտրի բնագաւառներում: Հայ կապիտալը Կովկասում գերիշխում է ինչպէս նաւթարդիւնաբերութեան, այնպէս էլ ծխախոտի ու մրգի պահածոների արտադրութեան, կաշեգործութեան եւ ծխախոտի արտադրութեան բնագաւառներում:

Արեւելեան Հայաստանի բնակչութեան մօտ 80 տոկոսը գիւղացիներ են, նշում է հեղինակը: Հողի սեփականատիրութեան տեսակէտից նրանց վիճակը շատ աւելի ծանր է, քան արեւմտահայերինը: Այսպէս, Արեւելեան Հայաստանում ապրող մէկ գիւղացուն բաժին է ընկնում միջին հաշուով մէկուկէս հեկտար հողատարածութիւն, այն դէպքում, երբ Արեւմտեան Հայաստանում այն առնուազն երեք հեկտար էր: Հողի սակաւութեան պատճառով գիւղացիների մեծ մասը ստիպուած տեղափոխւում է Կովկասի կամ հարաւային ու կենտրոնական Ռուսաստանի քաղաքները, որտեղ նրանք զբաղւում են մանր առեւտրով ու արհեստներով:

Գիւղացիների զանգուածային արտագաղթը Ռուսաստան, ինչպէս նաեւ Ամերիկա մեծ վտանգ է ներկայացնում հայ ժողովրդի գոյատեւման եւ ապագայի տեսակէտից, իրաւացիօրէն նկատում է Թօթոմեանցը: Կովկասում բնակւում են մօտ 2,5 միլիոն հայեր, ներառեալ նաեւ Արեւմտեան Հայաստանից գաղթածները: Նրանցից շատերը մեծ ցանկութիւն ունեն վերադառնալ իրենց հայրենի գիւղերը, որտեղ մեծ հողատարածներ լինելու շնորհիւ համեմատաբար լաւ հեռանկարներ կան գիւղատնտեսական գործունէութեան համար:

Որոնք են հայ գիւղացու այն առանձնայատուկ բարոյա-հոգեբանական գծերն ու տնտեսվարական ունակութիւնները, որոնք կարող են հիմք ծառայել գիւղատնտեսութեան զարգացման համար:

Հայկական շատ գաւառներում, նշում է Թօթոմեանցը, ցանքսը համարւում է մի խորատեսակ կրօնական արարողութիւն: Գիւղացին սերմը ցանում է խաչաձեւ շարժումներով. առաջին բուռը՝ Աստծոն, երկրորդը՝ աղքատին, երրորդը՝ թռչուններին, եւ միայն վերջինը՝ իր համար:

Գիւղատնտեսական գործիքները պարզունակ են, սակայն գիւղացիները զգում են համատեղ աշխատանքի ողջ առաւելութիւնն ու գեղեցկութիւնը: - Այնպէս որ,- եզրակացնում է Թօթոմեանցը,- հայ գիւղացին բնածին կոոպերատոր է:

Որպէս կոոպերատիւ շարժման հմուտ տեսաբան Թօթոմեանցը իր ծրագրում մեծ տեղ է յատկացնում նաեւ կոոպերացիայի զարգացման հարցերին:

«Հայաստանի տարբեր գաւառներում, մասնաւորապէս Իգդիրում, Երեւանում եւ այլուր, ցարդ պահպանուել է կոոպերացիայի մի հնագոյն ձեւ, որ պատիւ է բերում հայ կնոջը: Դա տնային տնտեսութեան կարիքների համար պանրի ու իւղի համատեղ-կոոպերատիւ արտադրութիւնն է»,- գրում է նա:

Հայ գիւղացիներին յատուկ փոխօգնութիւնն ու ընկերակցութիւնը, որոնք դրսեւորւում են ռուսական թերթահատի ընթացքում, լաւագոյնս տարածուած երեւոյթ է ինչպէս Արեւմտեան, այնպէս էլ Արեւելեան Հայաստանում: Վերջին տասնամեակների ընթացքում լայն տարածում են ստացել կոոպերացիայի այնպիսի ձեւեր, ինչպիսիք են գիւղական դրամարկղները, սպառողական կոոպերատիւները եւ գիւղական արտադրական ընկերութիւնները: Երեւանի, Էջմիածնի եւ Կարսի գաւառների հայկական գիւղերում գործում էին մօտ 150 գիւղական դրամարկղներ եւ սպառողական կոոպերատիւներ: Երեւանում գործում էր ժողովրդական բանկը, որ միաւորում էր բազմաթիւ գիւղական դրամարկղներ եւ վարկեր էր տրամադրում ոչ միայն քաղաքի, այլ նաեւ գիւղի բնակիչներին: Հայ մտաւորականութիւնն ու առաջադէմ բուրժուազիան համոզուած էին, որ վաշխառուական կապիտալի ճիրաններից ազատուելու եւ ժամանակակից տեխնիկայով զինուած գիւղատնտեսական արտադրութիւն կազմակերպելու միակ հնարաւոր ուղին «դեմոկրատական» վարկային կոոպերացիան է: Դրա համար հայ գիւղացիների շրջանում լուրջ քարոզչական աշխատանք պէտք է տարուի: Այդ ժամանակաշրջանում Բաքւում գործում էր «Հայ մշակութային ընկերութիւնը», որը հրապարակել էր բազմաթիւ հանրամատչելի ձեռնարկներ կոոպերացիայի տարբեր ձեւերի վերաբերեալ, իսկ Թիֆլիսում գործող «Հայ գիւղատնտեսական ընկերութիւնը» հրատարակում էր հայալեզու «Գիւղատնտեսութիւն» թերթը, որը ճանաչողական լուսաւորչական բնոյթի նիւթեր էր հրապարակում գիւղատնտեսութեան եւ գիւղատնտեսական կոոպերացիայի տարբեր հարցերի վերաբերեալ: Միեւնոյն ժամանակ այդ ընկերութիւնը խորհրդատուական եւ տեղեկատուական ծառայութիւններ էր մատուցում հայ գիւղացիներին՝ կոոպետիւներ կազմակերպելու բնագաւառում: Մասնաւորապէս, Բաքւում եւ Թիֆլիսում տարածուած էին սպառողական կոոպերատիւները: Բաքւում գործում էր նաեւ Կոոպերատիւների Միութիւն, որ մեծածախ գներով կարող էր արտադրական սարքաւորումներ ձեռք բերել իր անդամների համար: Կովկասի միւս հայաշատ քաղաքներում գործում էին կոոպերատիւ շարժման լուսաւորչական դասընթացներ, որոնց մասնակցում էին քաղաքային ինքնավարութեան ներկայացուցիչներ, որոնք նոյնպէս շահագրգռուած էին կոոպերատիւ շարժման զարգացման մէջ:

Թօթոմեանցը իր մօտեցումներում առանձնայատուկ կարեւորութիւն էր տալիս հողի պետական ու մասնաւոր սեփականութեան համամասնութեան խնդիրներին: Այսպէս, ըստ նրա թուրք բարբարոսներից ազատագրուած բոլոր ազատ հողատարածները պէտք է յայտարարուեն պետական սեփականութիւն, բացի այն հողակտորներից, որոնք նախկինում պատկանել են մասնաւոր հողատէրերին: Պետական սեփականութիւն հանդիսացող հողերը կարող են պայմանագրային կարգով տրուել գիւղացիներին՝ երկարաժամկէտ օգտագործման, կամ կարող են վաճառուել՝ պայմանով, որ այդ հողակտորները յետագայում չեն դառնայ սպեկուլեացիայի առարկայ եւ չեն վերավաճառուի: Կարելի է նաեւ հիմնադրել հողի ընտանեկան սեփականութեան ինստիտուտ, ընդ որում պէտք է նախապատրաստել այնպիսի պայմաններ, որոնք անհնարին դարձնեն հողակտորի յետագայ օտարումը եւ գիւղացու հողազրկումը:

Թօթոմեանցը իրաւացիօրէն գտնում էր, որ անկախ այն բանից թէ ինչ պայմաններով է հողը տրուել մասնաւորին (ժառանգական կամ վաճառքի սկզբունքով) պետութիւնը պարտաւոր է ամբողջ երկրի մասշտաբով վերահսկողութիւն իրականացնել ազգային գիւղատնտեսութեան արդիւնաւէտ զարգացման նկատմամբ: Եթէ հողատէրն, օրինակ, առանց որեւէ համոզիչ եւ օբյեկտիւ պատճառի, չի մշակում իր հողակտորը, ապա պետութիւնն իրաւունք ունի զրկել նրան սեփականութեան իրաւունքից:

Խոպան եւ անմշակ հողերի օգտագործումը խրախուսելու նպատակով պետութիւնը պէտք է յատուկ արտօնութիւններ սահմանի գիւղատնտեսական կոոպերատիւների եւ հասարակութեան այն ներկայացուցիչների համար, որոնք թէեւ հողագործ չեն, բայց մտադիր են զբաղուել գիւղատնտեսութեամբ:

Ելնելով աշխատանքի ու կապիտալի համերաշխութեան ու համագործակցութեան իր տեսութիւնից, Թօթոմեանցը մեծ յոյսեր էր կապում նաեւ հայ կապիտալիստների հետ: Նա նշում էր, որ Հայաստանի անկախ պետութիւնը պէտք է հիմնադրի գիւղատնտեսական կոոպերացիայի յատուկ բանկ՝ մասնաւոր կապիտալի մասնակցութեամբ: Գիւղկոոպբանկի գործունէութեան հիմնական նպատակը պէտք է լինի մատչելի կամ «էժան» վարկի տրամադրումը՝ առաջին հերթին գիւղատնտեսական ընկերութիւններին, ինչպէս նաեւ մասնաւոր անձանց՝ արտադրութիւն կազմակերպելու, գիւղատնտեսական մեքենաներ, սերմացու, քիմիական պարարտանիւթեր, անասուններ ձեռք բերելու համար:

Իսկ ի՞նչ շահ ունեն կապիտալիստները այդպիսի բանկերի հիմնադրումից: Թօթոմեանցը նշում էր, որ համանման բանկեր մեծ յաջողութեամբ գործում են մի շարք երկրներում: Այսպէս օրինակ, Մոսկուայի ժողովրդական կոոպերատիւ բանկը նոյնպէս հիմնադրուած էր մասնաւոր կապիտալի մասնակցութեամբ: Բանկի թողարկած արժեթղթերը վաճառւում էին ռուսական կայսրութեան ամենահեռաւոր ծայրամասերում: Խոշոր բաժնետէրեր էին նաեւ Կովկասի հայ կապիտալիստները, որոնց ցանկութեանն ընդառաջելով, 1917 թուականին բանկի մասնաճիւղ հիմնադրուեց նաեւ Թիֆլիսում: Իր գործունէութեան հէնց սկզբից մոսկովեան բանկը խոշոր վարկեր էր տրամադրում հայկական գիւղական դրամարկղներին, ինչպէս նաեւ Երեւանի ժողովրդական բանկին:

Բացի Կենտրոնական կոոպերատիւ բանկից, ըստ Թօթոմեանցի, Հայաստանի պայմաններում վարկային կոոպերատիւների ամենայարմար ձեւը Ռայֆայզէնի տիպի գիւղական դրամարկղներ են: Վերջիններն ունեն այն առաւելութիւնը, որ գիւղացիներին հնարաւորութիւն են տալիս մատչելի պայմաններով վարկ ստանալ եւ բացի դրանից, ձեռք բերել իրենց տնտեսութեան համար անհրաժեշտ գոյքի որոշ մասը:

Գիւղատնտեսական կոոպերատիւների միւս տեսակներից Թօթոմեանցը հեռանկարային է համարում նաեւ այգեգործական եւ մրգի պահածոների արտադրութեան կոոպերատիւները:

Ցպէտք է մոռանալ, որ Թօթոմեանցը այսպէս կոչուած «սպառողական սոցիալիզմի» հիմնադիրներից մէկն էր եւ այդ պատճառով նա մեծ նշանակութիւն էր տալիս սպառողական կոոպերացիայի զարգացմանը:

Հայաստանի տնտեսական զարգացման համար, իրաւացիօրէն նկատում է Թօթոմեանցը, հսկայական նշանակութիւն ունեն հաղորդակցութեան միջոցները, յատկապէս երկաթուղիները: Դեռեւս 1917թ. Մոսկուայում ապրող մի ազգասէրի նախաձեռնութեամբ հիմնադրուել էր ընկերութիւն՝ Հայաստանում ատտոճանապարհների շինարարութեան եւ բուժիչ հանքային ջրերի պաշարների շահագործման նպատակով: Այդ ընկերութեան մէջ ընդգրկուած էին ինչպէս հայազգի, այնպէս էլ բազմաթիւ ռուս կապիտալիստներ: Սակայն ընկերութեան առջեւ դրուած խնդիրներն այնքան մեծամասշտաբ էին, որ ընկերութիւնը ձգտում էր ներգրաւել նաեւ օտարերկրեայ, յատկապէս անգլիական եւ ամերիկեան կապիտալի ներկայացուցիչներին:

Թօթոմեանցը գտնում էր, որ «Ռուսաստանից դէպի Պարսկաստան եւ Հնդկաստան, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի եւ Էրզրումի միջոցով դէպի Ալեքսանդրեա եւ Միջերկրական տանող ամենակարճ երկաթուղին պէտք է անցնէին Հայաստանի տարածքով: Վանը պէտք է միանայ մի կողմից Երեւանին, իսկ միւս կողմից՝ Էրզրումի եւ Զանգեզուրի հետ: Սեւծովեան կարեւորագոյն նաւահանգիստ Տրապիզոնի միացումը Ալեքսանդրետի հետ Հայաստանի համար բնական ելք կը դառնայ դէպի Միջերկրական ծով, որը հսկայական նշանակութիւն կ'ունենայ հանրապետութեան տրնտեսական եւ առեւտրական կապերի զարգացման համար, քանի որ մեծ չափով կ'աշխուժանայ ապրանքափոխանակութիւնը Սեւ եւ Միջերկրական ծովերին յարող երկրների հետ: Եգիպտոսը, Պաղեստինը եւ Սիրիան հայ ժողովրդի պատմական բնօրրանին միացնող երկաթուղու կառուցումը կը նպաստի Հայաստանի եւ Պաղեստինի հնագոյն քաղաքակրթութիւնների վերածնունդին: Միջերկրածովի արեւելեան մասը կը վերագտնի եւ նոյնիսկ կը գերազանցի «անտիկ» ժամանակաշրջանի իր ողջ փառքն ու վեհաշուքութիւնը:

«Հայաստանը, որ դարեր շարունակ եղել է բարբարոսական յարձակումների, աւերումների եւ կոտորածների թատերաբեմ, կ'ապրի նոր կեանքով եւ հայ ժողովուրդը, որը դրսեւորել է արտասովոր կենսունակութիւն, մեծագոյն հայրենասիրութիւն, մէկընդմիշտ ազատագրուելով թուրքական լծից, կը վերագտնի իր անկախ պետականութիւնը՝ դառնալով քաղաքակրթութեան դրօշակակիր Փոքր Ասիայում»:

ԿԱՐՕ ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ